

ВІДВЕРНЕНІ ПОГРАБУВАННЯ ПОМЕРЛИХ КНЯЗІВ 1015 та 1115 РОКІВ (АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОМЕНТАР)

Стаття виявляє світоглядні підвалини ритуалів двох історичних поховань – князя Володимира 1015 р. та його синів, Бориса і Гліба 1115 р. У обох випадках, очевидно, вдалося запобігти народному пограбуванню тіл володарів, котре було достатньо відомим у архаїчній традиції. Реконструюється незвичне сприйняття архаїчним суспільством влади та багатства володаря, основане на інерції традиційної нерозрізненості суб'єкта і об'єкта, світоглядної поглиненості «Я» суспільством. Особлива роль у цьому сприйнятті належала зору, котрий не лише вважався спільним для первісного колективу, але й зливався з уявленням про достаток. Очевидно, посмертне пограбування володаря було одним із традиційних проявів перманентного намагання суспільства подолати «ціле-сліпоту-смерть» на користь «часткового-зору- життя».

Ключові слова: архаїчна психологія, пограбування правителя, багатство, суб'єкт, об'єкт, зір, сліпота, соціовітальність.

2015 рік – ювілейний для кількох визначних і сумних подій в історії Давньої Русі. Цьогоріч виповнюється 1000 років від кончини князя Володимира Святославича, згодом визнаного християнською церквою святим, а також – загибелі його синів – св. Бориса і Гліба (1015 р.). Крім того, щодо останніх, то 900 років тому їхні тіла були урочисто перенесені зі старої дерев'яної до нової кам'яної Василівської церкви у Вишгороді (1115 р.), що, власне, було вже другим перенесенням їхніх мошей після 1072 р., причому у той самий день – 2 травня.

Незважаючи на значущість цих подій для вітчизняного християнства, їхній обрядовий бік ще був сповнений традиційних дохристиянських елементів. Офіційне прийняття християнства за князя Володимира, 988 р. не завадило подальшому побутуванню язичницьких звичаїв, що зумовлювалося, передусім, продовженням існування архаїчної психології давньоруського населення. Паралельно з тим, як давньоруські тексти інтерпретували сучасні історичні події згідно з біблійними взірцями, такі соціальні явища, як, приміром, влада, продовжували осмислюватися в руслі традиційних, вироблених на власному ґрунті, поглядів. Зазвичай, сліди такого традиційного сприйняття лише вгадуються між рядками історичних повідомлень [1, 115].

Так, у оповіді про перші заходи щодо поховання новопреставленого князя Володимира звертаємо увагу не лише на суто язичницькі обрядові дії – винесення тіла не через звичайні двері, його перевіз влітку на санях, – але й на те, що усе це чомусь відбувається вночі. Згідно з літописом, «*помер же Володимир (15 липня.- Ю.П.), великий князь, на Берестові, і смерть його приховали, бо був у Києві Святополк. І вночі розібрали поміст між клітями, і в килим загорнули, і рідні спустили на землю його, і на сани возложили його, і повезли, і поставили його в [церкві] святої Богородиці, яку він сам і збудував. Та люди довідалися про це, зійшлися без ліку і плакали за ним: бояри як за заступником землі їхньої, а бідні як за своїм заступником і кормильцем. І поклали його в гріб мармуровий, і поховали тіло його, блаженного князя, з плачем великим*» [2, 205]. Тоді ж старший син Володимира, Святополк офіційно зайняв київський стіл, після чого «*скликав киян, і став давати їм різні добра*» [2, 209]¹. Нами було зроблене припущення, що відзначене літописом «*потаїння*» смерті Володимира, у зв'язку зі знаходженням Святополка в Києві (або поблизу Києва, у Вишгороді), слід розуміти не в тому сенсі, що вона приховувалася від претендента на київський стіл, Бориса, що перебував в той час в поході на печенігів, а в тому, – що саме присутність Святополка дозволила запобігти пограбуванню міста, і в першу чергу – посмертному окраденню самого Володимира [3].

¹ «*Святополк же седе Кieve по отци своемь, и созва Кьяны, и нача именуе имь даяти...*» [2, 208].

Посягання на одяг померлого новопреставленого правителя, – а також на решту за-
лишених ним статків відповідало європейській середньовічній практиці сполювання (від лат. *spolio* – «знімати одяг, розривати, грабувати, позбавляти»). Слідом за західноєвро-
пейськими вченими, сполії найбільш розгорнуто розглянув сучасний російський історик
М.А.Бойцов. Ним же згадується приклад з історії Русі, коли масові грабунки були спри-
чинені відомостю про вбивство Андрія Боголюбського (1175 р.) [4,176–178]. Згадана стат-
тя М.Бойцова викликала нетривалу дискусію між ним і А.Я.Гуревичем, метою якої було
з'ясувати глибинний смисл посмертних пограбувань государів [5;6;7]. Втім, задовільно й ,
так би мовити, на усі часи вирішити це питання вченим не вдалося.

На феномен посмертного пограбування князів на Русі звернув увагу ще І.Я.Фроянов.
Окрім грабунків після смерті Андрія, він згадував про пограбування дворів його покійного
батька, Юрія Долгорукого 1157 р. В радянській історіографії І.Я.Фроянов став першим,
хто побачив у цих діях народних мас не стільки акти класової боротьби, скільки прояви
первісної психології [8,144–145]. Втім, ще в дореволюційній літературі міжнародний зви-
чай пограбування померлих володарів, як характерний прояв усталеного періоду « легаль-
ної анархії», розглядав М.І.Кулішер [9, 170–192]. Як він, так і Фроянов, в якості паралел-
лей європейському матеріалу, залучали етнографічні дані аналогічних грабунків у багатьох
народів світу, що стоять на первісних щаблях культури. Всі ці публікації свого часу при-
вернули нашу увагу у зв'язку з подіями таємного перевезення вночі тіла померлого князя
Володимира з Берестового (в районі Печерської Лаври) до Десятинної церкви² [3].

Ще з одним випадком перешкоджання розоренню тіл відразу двох померлих князів,
вочевидь, стикаємося у описі вишгородського перенесення тіл святих Бориса і Гліба до
нової, кам'яної церкви 1115 р., приуроченого до сторіччя їхнього вбивства (1015 р.), а та-
кож – до церковного свята на честь першого перенесення їхніх мошей (1072 р.) – 2 травня
[10,121]³. Літописець зазначає, що подія відбувалася за присутності князів – Володимира
Мономаха, Олега і Давида Святославичів – і найвищого духовенства на чолі з київським
митрополитом Никифором. Після освячення нової церкви і його відсвяткування, на ра-
нок 2-го травня « митрополит, єпископи, ігумени облачилися у святительські ризи, запалили
свічки і кадила благовонні, і прийшли до рак святих, і взяли раку Борисову, і поставили її
на возила, князі і бояри взялися за гужі і поволокли. Попереду ішли ченці із свічками, за ними
попи, а також ігумени, єпископи перед ракою, а князі йшли за ракою поміж воринням⁴, і не
можна було везти через силу-силенну народу, поламали вориння, а інші вкрили городські стіни
і помости, аж страшно було дивитися на таку силу народу. І звелів Володимир нарізати паво-
локи, шерстяні матерії, шкурки білок і розкидати поміж народ, а де люди особливо сильно на-
пирали, метали срібні монети, – і легко внесли раку Бориса в церкву, і ледве змогли поставити
раку посеред церкви, і пішли за Глібом. У такий же спосіб і цього привезли і поставили біля
брата» [2, 469].Більш розлогу версію події дає «Сказання чудес св. страсотерпців Романа
і Давида»⁵[12,69–71]. Нашу увагу привертає народний ажіотаж при перенесенні тіл святих
і те, якими засобами його вдалося загасити. Звісно ж, що нарізані шматки паволоки, шер-
стяної матерії, шкурки білок та срібні монети опинилися під рукою князівських слуг не
випадково, а були спеціально заготовлені. І очевидно, якщо б не розуміння князями , що
все це має бути вчасно роздане, народ, скоріше за все, просто розібрав би тіла святих на

² Ситуація з похованням Володимира дещо нагадує історію похорону Карла Великого (814 р.).
Як зазначає М.А.Бойцов, імператор ще за життя своїм заповітом потурбувався про розподіл майна
між своїми нащадками, церквою і бідними, і, здається, навіть передбачив, аби було чим пожитися
«легітимному» (як тоді вважалося) грабунку. Однак, останнього не сталося, оскільки, скоріш за все,
турботами наближеного до трону ахенського пфальцграфа Вали, Карл був похований дуже швидко.
Це дозволило зберегти і саме тіло і статки Кала від розорення, втримавши ситуацію до прибуття че-
рез місяць спадкоємця, Людовика. Лише тоді сам Людовик Благочестивий цивілізовано, згідно волі
батька, роздав усе його майно [4,182-188].

³ Дата за Лаврентіївським списком «Повісті временних літ». За Іпатіївським списком – 20 травня
[2, 286-287; 11,172].

⁴ Вориння (д.-р. воръ [2, 468- 469]) – легка тимчасова огорожа.

⁵Християнські імена Бориса і Гліба.

реліквії. Принаймні схожий випадок мав місце 1147 р., коли розбиралися на «*спасение и на исцеление*» кров і шматки одягу розтерзаного натовпом і кинутого на київському Подолі Ігоря Ольговича, давно відстороненого від влади, але названого літописцем володарем «*царського і священного тіла*» [11, 352–353].

Очевидно, мотиви таких пограбувань пов'язані з архаїчною психологією, тобто у підґрунті мають свою «філософію» природного характеру – не сконструйовану штучно давніми інтелектуалами. Зокрема, роблячи спробу відповісти на питання щодо причин цих грабунків, слід зосередитись на виявленні ментальних основ взаємин між володарем і народом, та ролі у цих відносинах багатств.

Уважно читаючи текст літописної статті 1015 р., знаходимо, що наближені до Володимира не просто «*смерть його приховали*», як сказано в перекладі [2,205], але «*потаиша и*» [2,204], тобто сховали його самого, його тіло. З міжнародних же прикладів відомо, що саме видовище померлого світського або церковного правителя, якраз і було сигналом до його пограбування [6,245; 13, 148–149]. З цього, передусім, випливає, що зазвичай правителю (князю) належало триматися в полі зору народу, себе демонструвати. Приміром, у Московії XVI–XVII ст. існувала формула «*видеть светлые царские очи*», а тому, хто впав у немилість «*бачити очи*» царя не дозволялося [14,89;15,45;16,291]. Згідно Гр. Котошихіну (середина XVII ст.), можливість публічного розглядання царевича наступала з його 15-літтям: «*как уведают люди, что уж его объявили, и изо многих городов люди на дивовище ездят смотреть его нарочно*» [15,17]. Цікаве і більш раннє зауваження польського хроніста Галла Аноніма (кінець XI–початок XII ст.) про Болеслава Хороброго: «*И бог дав йому таку привабливість і всі так його хотіли бачити, що якщо за якусь провину він відсилав когось тимчасово від себе, то той, навіть якщо користувався повною свободою в своїх діях, доти, доки Болеслав не повертав йому своєї приязні і можливості себе бачити, вважав, що він не живе, а помирає і не вільний, а ув'язнений*»⁶ [17,42]⁷.

Друга наочна риса царської влади полягала у необхідній щедрості царя. Такий приклад, передусім, дає нам князь Володимир [2,196,197]⁸, а серед його послідовників – Володимир Мономах⁹. Пізніше це зустрічаємо в описах життя московських царів XVI–XVII ст., згідно з якими гроші та інші матеріальні блага щедро роздавалися усім членам суспільства – включно із тюремними в'язнями – як на честь великих свят, так і визначних подій у житті царської родини – народження, весілля, смерті [15, 15–16,20–21; 16, 305–310]. І.Я. Фроянов зазначав, що є вагомими підстави звичай роздачі багатств «на помин душі», котрий традиційно пов'язується із християнською доброчинністю, генетично виводити з «докласового» суспільства [8,144]. Так само, спрощеним він вважав розуміння підтримки Володимиром бідняків, як звичайної милостині [8,140. – Прим.158].

Що «бачення очей царя» могло пов'язуватись із сподіванням від нього дарунків, якоюсь мірою, засвідчує «Замовляння на царські очі», записане в Архангельщині у другій половині XIX ст.: «*Вы же, кормилицы, царские очи, как служили царям-царевичам, королям-королевичам, так послужите рабу Божию (имя рек)...*» [20, 562 (№337)]. Отже очі, начебто, «годувають», а також гіпотетично можуть переходити від царя до його підданого. Принаймні саме таку інтенцію можемо припустити в акті «споглядання очей» царя. Відповідно, «багатства», що царем роздаються, також можуть символічно означати його «очі»¹⁰. Зокрема, проаналізувавши давньоіранський договір «Зірін», ми показали семантичну взаємозамін-

⁶Переклад автора.

⁷Отже, напевно, правити́й був В.Гюго, коли писав, що «*змусити натовп розглядати вас означає здійснити акт влади*» [Цит. за: 18,416].

⁸Щоправда, у літописі звичка Володимира кормити й обдаровувати пояснюється його начитаністю священних книг, в яких прославляється щедрість та нищелюбство християн та володарів [2,196-197].

⁹Володимир Мономах не лише закликає до щедрості й милостині синів у своєму «Повчанні» [2, 360-361], але й прославляється за свої щедроти у посланні до нього митрополита Никифора: «*Рука твоя по Божии благодати к всем простираются, и николи же ти съкровище положено бысть, ли злато, ли сребро ищтено бысть, но вся раздавая, и обема рукама истоющая даже и доселе. Но скотница твоя по Божии благодати неоскудна есть и неистошима, раздаваема и неоскудеваема*» [19, 69-70].

¹⁰Напевно, не випадковою є традиція карбувати портрет володаря на монетах, що ніби їх перетворює на матеріалізовану «милість царя».

ність «очей» і «багатств» [21,69–75]¹¹. Крім того, нещодавно, на прикладі одного сюжету з алтайського епосу, в якому осліплення старих каанів означає недарування-приховування ними статків від ворога [23,72], ми знову ж таки переконалися, що «зір» дорівнювався «даруванню майна» [24, 19–20]. Якщо ж царські очі є «кормильцями» не лише для царя, але і для його підданих, то його смерть-«осліплення», що означає втрату людьми можливості бачити очі царя, – викликає певну кризу. Пограбування майна померлого, очевидно, – ніщо інше як бажання «не втратити» ці очі, як деяку благодать, що апіорі належить усьому суспільству¹². Отже, померлий князь ніби зазнавав осліплення, або, як тоді казали, ставав «темним». Якщо повернутися до прикладу нічного приховування тіла князя Володимира, то можемо припустити, що сама ніч ніби нейтралізувала невідповідність між смертю-сліпотю та її спогляданням серед білого дня, що вимагала б негайного пограбування самого тіла і майна князя. Це тим більше мало б сенс у випадку, коли традиція називала цього правителя «Красним Сонечком», а Сонце розумілося як «багато даруюче» – по-грецькі – Полідор (ім'я прадіда Едіпа) [26, 38]. Очевидно, функцію дарування виявляв і предок князів, Сонце-Дажбог. Цікаво, що дарувальницею багатства вважалася також ведійська богиня зарі Ушас (РВ. I, 48, 49)[27]¹³. На нашу думку, мало ймовірно, щоби повністю вдалося приховати транспортування Володимирова тіла влітку саньми через усе місто, хоча б і вночі. Однак, очевидно, саме ніч, як своєрідна «річ у собі», змінювала правила гри, адже сама асоціювалася із «смертю-сліпотю-недаруванням». Щоправда, на ранок, відвернений грабунок був почасти компенсований щедрою роздачою добра Святополком¹⁴.

У найдавнішому, «родовому» сенсі «володіти» означало причащувати на рівні з іншими членами роду, причому це право на причастя визначалося власне зором. Про це, зокрема, свідчить приклад з намаганням Рюриковичів (1100 р.) позбавити свого родича – осліпленого Василька Тербовльського – його уділу, про що ми неодноразово писали [24,16]. Якщо В.Я.Пропп відзначає співпадіння розумінь «сліпоти» і «невидимості» в архаїці, що характеризують «чужого» [29, 72], то «видимість-бачення» могли позначати «свого». Саме первинна відсутність поділу на суб'єкт і об'єкт, невиділеність «Я» [30, 32], може говорити, що не лише зір розумівся як спільний для «своїх», родичів, але й сам родич-зрячий, причащуючи родовому благу ніби суб'єкт, одночасно виступав своєрідним об'єктом причастя. Що ж до «чужого-невидимого-сліпого» – причастя позбавленого, то він, водночас опиняється цілим, «річчю в собі» – своєрідним скарбом. Класичними в цьому сенсі є приклади сліпого скнари – грецького бога багатства Плутоса, або володаря скарбу, відлюдника Тімона Афінського [31, 236]. Нещодавно до цих прикладів сліпих-невидимих скупців ми додали образ печерника-монаха, який, нібито, володіє скарбом, і сам з ним асоціюється

¹¹ Чи не з цією «взаємозамінністю» пов'язаний поховальний звичай накривати монетами повіки небіжчику?[22,150].

¹²Про загальнонародну належність статків царя, але у більш звичних термінах, пише, зокрема, А.М. Хазанов: «сукупний додатковий продукт, відчужуваний у найрізноманітніших формах на користь вождів і очільників, розглядався не лише як компенсація за виконання суспільно корисної функції керування, але і як свого роду суспільний фонд, витрата якого має здійснюватися в інтересах усього колективу» [25, 184]. Наведений цим же автором приклад зацікавив І.Я. Фроянова, який також вирішував питання про смисл передсмертніх роздавань багатств руськими князями або про їхній посмертний грабунок [8, 145]: у південноафриканських скотарів – банту «вождь не має нічого свого, усе, чим він володіє, належить племені» [25,184].

¹³Свого часу нами було опубліковано археологічну знахідку ключа з території «міста Володимира» у Києві (сер. XIII ст.), голівку якого прикрашає композиція у вигляді Сонця у «брамі» між небом і землею. Отже, відмикання і замикання скрині з добром могло магічно співвідноситися з настанням дня (даруючої видимості) або ночі(цілого-сліпоти) [28,99-101]. Цікавий і відомий забобон – «не позичати грошей після заходу Сонця».

¹⁴Втім, опис поховання московських царів Гр.Котошихінін (сер. XVII ст.), вочевидь, показує, що старі «антиграбіжницькі» засоби майже не діяли. Незважаючи на те, що похорон також зазвичай відбувався вночі, саме тіло хоча й не грабувалося, але по усій Москві відбувалися масові грабунки та вбивства. Не допомагала й заздалегідь заготовлена щедра милостиня [15 ,21]. Тіло ж царя (великого князя) не могло бути пограбованим вже тому, що усіх царів ховали в Архангельському соборі Кремля. А як зазначав Дж. Горсей, зі смертю царя, насамперед, міцно запиралися й бралися під пильну охорону ворота Кремля [14 ,87].

[32]¹⁵. При цьому, усе те, що семантично зливається із «скарбом-цілим-невидимим», завжди залишається в полі зору суспільства – умовно «роду», котрий прагне до розподілу «речі в собі», причастя. Саме цим, очевидно, пояснюється те, що, паралельно зі споліями померлого монарха, охоче грабували іноземців, «чужих» – прийшлих майстрів, купців або єврейські громади – як на Русі, так і у Західній Європі¹⁶. Вочевидь, в обох випадках йшлося про легітимне пограбування «сліпого-цілого», що протистояло «зору-причастю» «своїх»¹⁷.

Споліювання володарів, скоріш за все, ґрунтувалося на ідеї родового «бачення-причастя», як наслідку нерозрізненості суб'єкта та об'єкта, котра існувала задовго до генези в суспільстві владних інституцій. Лише з появою останніх ідея родового причастя, тотожна належності до «спільного зору», якоюсь мірою трансформувалася в ідею «споглядання очей царя», що «годуєть», а враховуючи інститут данини, можливо, – у встановлення відносин «спільного зору-обміну» між царем та підданими¹⁸. Принаймні ми маємо собі віддавати звіт у тому, що для первісного суспільства з архаїчною рівністю за принципом причастя, влада – річ нова. Водночас, як зазначала, зокрема, О.М.Фрейденберг, в архаїці світоглядне засвоєння нових соціальних явищ завжди використовувало попередній семантичний багаж [38,29], тобто розуміння нового, природним чином, конструювалося із старого. Тому, чи не можемо ми припустити, що і нова, доти небачена серед «своїх», владна постать мала осмислюватися згідно тому, як у первісному суспільстві чужинець, що прийшов на родову територію, за необхідністю, піддавався соціальній агрегації (включенню) [39, 29–42]. Приміром, чи не відголосом осмислення влади, як чужого для органічного середовища явища, є відома літописна легенда (862 р.) про вимушене запрошення стороннього, варязького князя Рюрика? [2,28-29]. Отже виходить, що, з одного боку, сприйняття володаря традицією могло дорівнюватися «соціалізації» чужого, а з іншого боку – в ранг «чужого» його повертала смерть. Іншими словами, «ціле-невидиме» ставало «видимим-ділимим», котре зрештою поверталося у стан «невидимого-цілого», яке, знову ж таки, потребувало розділення.

¹⁵Натомість, сповідуючи відкритість, щедрість щодо підданих, Володимир Мономах у своєму «Повчанні» спеціально підкреслював: «*І в землі не ховайте [скарбів], то нам великий гріх*» [2,363].

¹⁶Так, 1157 р., коли в Києві несвоєю смертю помер Юрій Долгорукий, окрім грабунку його матеностей, по селах і містах люди «*избивахуть Суждалици... а товар их грабаче*» [11,489]. 1175 р., після вбивства і до поховання його сина Андрія Боголюбського, жителі міст і сіл Північно-Східної Русі пограбували «*дом князь*», дома князівських чиновників, а також «*делатели иже бяху пришли к делу*» [11,592], тобто іноземних зодчих. «*Жертвами опинилися, – пише М.А.Бойцов, – «люди князя», не включені в місцеві, вкорінені спільноти: його особисто залежні «міністеріали», але також «іноземці», що знаходилися під прямим покровительством Андрія. (...) Так само англійські та італійські простолюдини в переламні для влади моменти прагнули пограбувати євреїв*» [4, 178]. Аналогічно, 1113 р., після смерті Святополка Ізяславича, незважаючи на те, що він був уже похований, а його вдова роздала виключно щедрю милостиню, зволікання Володимира Мономаха із зайняттям великокнязівського столу призвело до того, що кияни не втрималися від грабунку двору тисяцького Путятя, а крім того – жидів [11,275]. Могли також грабуватися купці з інших територій тієї ж країни, як це сталося у Римі після смерті папи Сікста IV (1484 р.) по відношенню до генуезьких купців [4, 178].

¹⁷Цікаве й те, що осліплення або вбивство своїх родичів князі, як правило, доручали слугам – інородцям. «*Князівські слуги, отроки, дружинники, а також іноплеменники, що служать князям, – зазначає О.В.Майоров, – це все люди, чужі для общини, які не входять до складу її членів*» [33,156-157]. Цікавою архаїчною паралеллю може вважатися те, як сибірський мисливець намагається перекласти провину за вбивство «свого» ведмедя на руську людину [34,166-167]. Отже смерть-сліпота прерогатива «чужого», його семантична ознака.

¹⁸Як зазначає Л.С.Васильєв, вже у первісності у лідери, очевидно, вибивався той, хто найбільше вносив у суспільний кошик [35,66]. При цьому, вправність мисливця або скотаря відносилася на рахунок знання магії, спеціальних замовлянь [36, 114]. І як засвідчують, наприклад, Д. Фрезер і Р. Каюа, саме магійний вплив на плодючість усього живого спочатку розумівся в суспільстві як найголовніша функція вождя [13, 118; 37,17-18]. Надалі, із розвитком виробничої діяльності і більшою індивідуалізацією, володар ніби переймав функцію образного втілення соціовітальності, яку мав доводити своєю щедрістю. Його енергія мала «*забезпечувати добре функціонування природи й держави, випромінюючись повільно і постійно*» [13, 61]. Втім, як живе уособлення суспільного блага, він, з точки зору людей, нічого свого не мав [25,184].

Щодо «грабіжницького» сприйняття «чужого» або «сліпого-померлого-цілого», яке вимагало його «розподілу-бачення», то воно мало стосуватися не лише володаря, але й звичайного померлого («жмурука»), а крім того – будь-кого з членів первісного колективу під час так званих перехідних обрядів, *rites de passages* – обрядів зміни місця, стану, соціальної позиції та віку [39]. Це помічає М.А. Бойцов, коли згадує про звичай роздавати речі покійника біднякам або членам тієї общини, до якої він належав. Так само, « у багатьох весільних обрядах прийнято роздавати одяг, прикраси та іграшки нареченої, тому що з укладенням шлюбу дівчина «помирала» для суспільства в одній своїй соціальній якості (тим більше якщо покидала рідне село, йдучи до сім'ї чоловіка) і народжувалась заново в зовсім іншій» [4, 181]. Аналогічні сподіянням володарів пограбування померлих практикували індіанці-конярі. Іноді общинники, довідавшись про смерть багатого індіанця, кидалися до його табуна і захоплювали найкращих коней, незважаючи на заповіт померлого, й нічого не залишаючи вдові та дітям. Особливо, це могло стосуватися майна скупих багатіїв [40,266]. У випадку ж більш цивілізованого розподілу власності померлого обов'язки розподілу коней табуна між його родичами брав на себе його старший син. При цьому не міг бути обділений навіть найвіддаленіший родич. В іншому випадку той самовільно міг захопити будь якого з коней померлого [41,35]. Адигське прислів'я «*І око, і душа взяті в борг*» [42,53] набуває цікавої інтерпретації, якщо врахувати семантичне злиття «майна» і «зору», а також необхідність повернення майна померлого колективові. Це правило, очевидно, стосувалося як «монарха», так і простої людини. Що ж до «царя», то він немовби усе життя зберігав на собі певну печать лімінальності (пороговості, перехідності), ніби стоючи однією ногою в могилі¹⁹. В архаїці це відбивалося в тому, що неврожаї або хвороби могли осмислюватися як прояв магічної слабкості царя, через що його годилося вбити і замінити іншим [37]. Власне, «пороговість» мага-правителя помітна й у тому, що він, фактично, уособлював посередництво між видимим і невидимим світами.

Цікаво й те, що володарі грабувалися не лише при залишенні ними цього світу, але й при обранні на посаду, на що також звертає увагу М.А. Бойцов [4, 161,167,170,182]. Якщо померлий правитель, як «ціле-мертве-сліпе», ніби ув'язнював в собі суспільну вітальність, то при його приході на посаду, очевидно, між ним і підданими мали встановлюватися договірні, «зорово-обмінні» зв'язки (типу потлачу). Здається саме це можна простежити в обряді обрання хана у казахів, в якому підкреслюється ідея консолідованості народу (початково – роду) та його єдності з обранцем. Того, хто обирався, піднімали на білій повсті найкращі представники народу і носили його на руках по усьому зібранню. «*Після чого повсть разривалася на дрібні шматки кожним присутнім тут вірнопідданим на знак участі своєї при обранні, і зібрання розходилося по домівках, розхапавши при цьому та уводячи всю худобу, що хану належить, котра негайно замінювалася йому потім сторицею її з кожного роду, відділення та підвідділення. Такого роду розхват ханського майна називався « х а н – т а л а у » (пограбування хана. – Ю.П.), висловлював честь мати в кожному роді що-небудь з майна благословенної особи і означав між іншим, що віднині обраний буде на народному утриманні»²⁰ [43, 162]. Оскільки ж, як вже доводилося писати, худоба у кочовиків уявно зливалася із зором власника [21,62–65], то, ймовірно, шляхом такого обміну встановлювався «зорово-договірний» зв'язок – причастя.*

¹⁹Чи не тому, як писав А.Я.Гуревич, «складається враження, що саме кончина государя сприймалася як найвизначніший, можливо, навіть вирішальний момент історії його правління» [5,231].

²⁰Згідно ж з описом обрання у хани Аблая (1771 р.), розривався на дрібні клаптики і ділився між присутніми його верхній багатий одяг, а потім сам Аблай роздавав присутнім варене, дрібно порублене м'ясо з олов'яних блюд, власноруч кладучи по жмені до рота кожному [44, 354]. Аналогічне розривання на шматки савану, або покривала померлого, що прожив довго і заможного, в звичаях узбеків-мусульман. «*Вважалося, що той, хто отримав шматочок тканини, ставав нащадком благодатних якостей шанованого предка*» [42,76]. Можна було б сказати, що обидві ситуації призначені, аби «втамувати» заздрість чужій харизмі. Однак, це, мабуть, найпізніше, так би мовити, – оціночне розуміння, оскільки первинний сенс будь-яких перехідних станів у «втраті(відсутності)-відновленні (появи)» комунікації, основаної на подоланні сліпоти(цілого) на користь зору (причастя). Отож, розривання одягу, покровів, розподіл їжі і символізували «розбивання сліпоти» задля «зрячості-причастя». Саме в стані комунікації – «причастя-зору» – й полягало, очевидно, первинне розуміння благополуччя, як суто колективної категорії.

Незалежно від скороминушості життя окремої людини, або – перебування на посаді володаря, архаїчна свідомість прагнула підтримання вітального середовища у суспільстві (або соціовітальності) – постійного (принаймні, оновлюваного) перебування у своєрідній святості-благодатності життя, що асоціювалася із видимістю-зором-причастям. Володар же був втіленням постання «дня-Сонця-свого-дарування» з розбивання-розривання «невидимого-сліпого-чужого».

Повертаючись до згаданого нами на початку відверненого пограбування тіл Бориса і Гліба при їхньому перепохованні (1115 р.), задаємося наступними питаннями. Насамперед: чи це міг бути грабунок задля збагачення? Напевно, – ні, бо «жага втамовувалася» фрагментарним здобутком клаптиків тканини, окремих монет тощо – скоріше за все, в якості своєрідних амулетів²¹. Якщо це було полювання за реліквіями від «хвороб і напастей», то чи відрізнялося народне розуміння цілющої святості тіл Бориса і Гліба від «святості» решти померлих правителів, яких також грабували? Вочевидь перепоховання святих мошей було не таким частим явищем, як похорон звичайного володаря. Перенесення мошей Бориса і Гліба 1072 та 1115 р., з інтервалом в 43 роки, навряд чи виробило свої окремі форми сприйняття-поведінки. Водночас, привертає увагу і те, що натовп вдовольнився власне частками абстрактного князівського майна, а не реліквіями, що співприкасалися з мертвими тілами²². Очевидно, відчуваючи певну ніяковість від такої, нехристиянської поведінки тих, хто начебто прийшов вшанувати святих, автор «Сказання чудес св. страсотерпців Романа і Давида», поспішає зробити «уточнення», що на обманний маневр піддалася лише частка натовпу : *«и узревше(багатства. – Ю.П.), людие тамо обратиша ся, а друзии то оставивше, к святыма ракама течаху, да быша достоини были прикоснути ся»* [12,70]²³. Отже, скоріше за все, ймовірно народне пограбування тіл Бориса і Гліба ще не передбачало їхньої святості власне у християнському смислі, а базувалося на специфічному язичницькому сприйнятті непохованого правителя, або й, навіть, самої атмосфери «перехідного обряду» як концентрованого осереддя суспільного блага, котре мало залишитися колективові у вигляді «розподілу-причастя-бачення». Не випадково В.М.Топоров дійшов висновку, що на Русі християнське розуміння святості (слав. * *svęt-*) тісно зливалося з язичницьким, котре позначало «життєву силу, зростання, плодючість» [47,40,42]. На думку ж Б.О. Рибаківа, навіть дата перенесення мошей – 2 травня була спеціально приуроченою до язичницького свята появи сходів ярвини – пшениці та ячменю. Особливий зв'язок християнських мучеників з вітальністю, очевидно, підкреслює також традиційний орнаментально-рослинний супровід іконографії Бориса і Гліба [48, 670–674] .

Вірогідно, тіло князя мало піддаватися сполям кожного разу , коли поставало в полі зору народу мертвим, але ще не похованим, тобто в ситуації комунікаційного розриву, насамперед – зорового. Такою була особливість сприйняття «соціально-зрячим» – вітальним середовищем сліпої «речі в собі», котра мислилася як кінець і, водночас, – джерело соціовітальності.

²¹Очевидно, саме роздані при урочистостях монети могли використовувати в якості талісману. Напевно, одну з них автор, разом із колегами, спостерігав під час археологічних розкопок курганного могильника у Китаєвому , під Києвом 1987 р. Одне із т.з. впускних поховань у кургані (поховання № 1) належало дитині 5-6 років. В районі шиї, разом із бусиною, було знайдено просвердлений, потертий від носіння срібник Володимира.

Поховання датувалося не пізніше 1-ої чверті XI ст.[45,154].

²²Додамо, що це поховальне обдаровування народу, щоб не «напирив» , як дві краплі води, нагадає роздавання грошей під час інтронізації володаря у Чехії. Так, згідно Козьмі Празькому, 1037 р.,у Празі, коли новий князь Бржетислав прямував до престолу , *«як завжди це роблять при обранні князя, через огорожу верхнього палацу народу кинули 10 тисяч або більше монет; це зробили для того, щоб він не напирив на князівський трон, а краще збирав би кинуті йому монети»* [46,96].

²³Що ж до цілющих властивостей мошей Бориса і Гліба, то їхній чималий перелік «Сказанням чудес», практично, нівелюється невдалою спробою лікування, за їхньою допомогою, Святослава Ярославича 1072 р.: *«и дръжащю святааго (Гліба.- Ю.П.) руку, прилагааше къ вредоу, имъ же боляше на шии, и къ очима, и къ темени»* [12,62-63]. Тим не менше, 1076 р. князь помирає саме від *«резанья желе»*[2, 306,307].

Література:

1. Гуревич А.Я. Смерть как проблема исторической антропологии. О новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей. Человек в истории.— М.: Наука, 1989.— С.114–135.
2. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В.Яременка.— К.: «Рад. Письменник», 1990.— 558 с.
3. Писаренко Ю.Г. Почему «потаиша» смерть князя Владимира (К летописной статье 1015 г.) // Ruthenica. Т.V.- К.: Институт історії України НАНУ, 2006.— С. 238–248.
4. Бойцов М.А. Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение // Казус. 2002. — М., 2002. — Вып. 4. — С. 137–201.
5. Гуревич А.Я. «Время вывихнулось»: поруганите умершего правителя // Одиссей. Человек в истории. 2003. — М., 2003. — С.221–241;
6. Бойцов М.А. «Вывихи времен» и сопротивление источников. Ответ А.Я. Гуревичу // Одиссей. Человек в истории. 2003. — М., 2003. — С. 241–250.
7. Гуревич А.Я. Конец Света или карнавал? Ответ М.А.Бойцову// Одиссей. Человек в истории. 2003. — М., 2003. — С.250–255.
8. Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. — Л.: Изд-во Лен. ун-та, 1980. — 256 с.
9. Кулишер М.И. Очерки сравнительной этнографии и культуры. — СПб., 1887. — 826 с.
10. Повесть временных лет. Ч.1.— М.-Л.: Издат. АН СССР, 1950.— 405 с.
11. Ипатьевская летопись. (Полн. собр. Рус. Летописей. — Т.2). — 2-е изд. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 648 с.
12. Успенский сборник XII–XIII вв. —М.: Наука, 1971. — 752 с.+ прил.
13. Каюа Р. Людина та сакральне. — К.: Ваклер, 2003. — 256 с.
14. Горсей Дж. Записки о России . XVI— начало XVII в. — М.: Изд. МГУ, 1990.— 288 с.
15. Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича. Изд. 4-е. — СПб., 1906. — 215 с.
16. Забелин И. Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст. — М., 1862. — Ч.1. — 530 с.
17. Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 171 с.
18. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. — М: Центр психологии и психотерапии, 1996. — 478 с.
19. Русские достопамятности, издаваемые Обществом истории и древн. российских при Императорском Московском университете.— Ч.1.— М., 1815.— 315 с.
20. Майков Л.Н. Великорусские заклинания // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии.— СПб., 1869. — Т.2. — С.419–580.
21. Писаренко Ю.Г. До архаїчної філософії «бачення» (попередні думки) // Філософська думка.— К., 2005.— № 4.— С.59–75.
22. Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского).— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982.— 246 с.
23. Суразаков С.С. Алтайский героический эпос.— М.: Наука, 1985.— 256 с.
24. Пир versus сліпоты // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. В.В.Лях.— К.: Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ, 2014.— Вип.6-7 (134-135).— С.13–25.
25. Хазанов А.М. Социальная история скифов.— М.: Наука. Главн. ред. вост. л-ры, 1975.— 343 с.
26. Драгоманов М. Слов'янські перерібки Едіпової історії // Наукове товариство ім. Шевченка. Зб. Філолог. секції (Розвідки М.Драгоманова). — Львів., 1907. — Т.IV.
27. Ригведа. Мандалы I–IV/ Изд. подг. Т.Я.Елизаренкова.— М.: Наука, 1989.— 767с.
28. Писаренко Ю.Г. Символ ключа в народній обрядовості та міфології // Народна творчість та етнографія. — К.: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського, 2002.— № 5–6.— С.97–101.
29. Пропт В.Я. Исторические корни волшебной сказки. — 2-е изд.— Л.: Изд-во Лен. ун-та, 1986. — 365 с.
30. Шахнович М.И. Первобытная мифология и философия.— Л.: Наука. Лен. отд., 1971.— 240 с.
31. Фрейденберг О.М. Слепец над обрывом // Язык и литература.— Л., 1932.— Т.3.— С.229–244.
32. Писаренко Ю.Г. Монах и сокровище (к социальной оценке невидимого) // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1.— Гродна: ГДУ імя Янкі Купалы, 2014. — № 2 (174). — С. 93–98.
33. Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально- политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община.— СПб.: Университетская книга, 2001.— 640 с.

34. Петров В. Опыт стадийного анализа «охотничьих игрищ» // Советская этнография.— 1934.— №6.— С.140—177.
35. Васильев Л.С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века.— М.: Наука. Гл. ред. восточн. л-ры, 1982.— С.60—99.
36. Петров В.П. Заговоры // Из истории русской советской фольклористики.— Л.: Наука. Лен. отд., 1981.— С.77—141.
37. Фрезер Д.Д. Золотая ветвь.— М.: Изд. полит. л-ры, 1983.— 703 с.
38. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности.— М.: ИФ «Восточная л-ра» РАН, 1998.— 800 с.
39. Геннеп А., ван. Обряды перехода.— М.: Вост. лит., 2002.— 198 с.
40. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки.— М.: Наука, 1974.— 348 с.
41. Аверкиева Ю.П. Разложение родовой общины и форомирование раннеклассовых отношений в обществе индейцев Северо-западного побережья Северной Америки.— М.: Изд-во АН СССР, 1961.— 271 с.
42. Шенкао М.А. Смерть как социокультурный феномен.— К.: Ника-Центр, Эльга; М.: Старклайт, 2003.— 320 с.
43. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в малой киргизской орде силу закона // Записки Оренбургского отдела Императорского Русского Географического Общества.— Казань, 1871.— Вып.2.— С.45—167.
44. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII— начале XX века.— Алма-Ата: «Наука» Казахской ССР, 1971.— 634 с.
45. Мовчан І.І. Давньо-київська околиця.— К.: Наукова думка, 1993.— 173 с.
46. Козьма Пражский. Чешская хроника.— М.: Изд. АН СССР, 1962.— 296 с.
47. Топоров В.Н. Язык и культура: об одном слове-символе (к 1000-летию христианства на Руси и 600-летию его в Литве) // Балто-славянские исследования 1986.— М.: Наука, 1988.— С.3—44.
48. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси.— М.: Наука, 1987.— 783 с.

Писаренко Ю.Г. Предотвращенные ограбления умерших князей 1015 и 1115 годов (антропологический комментарий)

Статья выявляет мировоззренческие основы ритуалов двух исторических похорон — князя Владимира 1015 г. и его сыновей, Бориса и Глеба 1115 г. В обоих случаях, очевидно, удалось воспрепятствовать народному ограблению тел властителей, которое было достаточно известным в архаической традиции. Реконструируется необычное восприятие архаическим обществом власти и богатства правителя, основанное на инерции традиционной неразделимости субъекта и объекта, мировоззренческой поглощенности «Я» обществом. Особая роль в этом восприятии принадлежала зрению, которое не только считалось общим для первобытного коллектива, но и сливалось с представлением о достатке. Очевидно, посмертное ограбление властителя было одним из традиционных проявлений перманентного стремления общества преодолеть «целое-слепоту-смерть» в пользу «частичного-зрения-жизни».

Ключевые слова: архаическая психология, ограбление правителя, богатство, субъект, объект, зрение, слепота, социовитальность.

Pisarenko Yu. G. Preventing robberies the dead princes in 1015 and 1115 years (anthropological comment).

The article deals with the philosophical foundations of two historic funeral rituals — Prince Vladimir in 1015 and his sons, Boris and Gleb, 1115. In both cases, obviously, it was able to prevent the plunder of bodies of rulers, which was quite well known in the archaic tradition. Reconstructed unusual perception of archaic society of power and wealth of the ruler, based on the inertia of the traditional inseparability of subject and object, ideological preoccupation with the individual clan. Special role in this perception belonged view, which is not only considered common to primitive collective, but also mingled with the idea of abundance. Obviously, posthumous robbery ruler was one of the traditional manifestations of permanent aspirations of society to overcome the “whole-blindness-death” in favor of “partial-sight-life”.

Keywords: archaic psychology, robbery ruler, wealth, subject, object, vision, blindness, social vitality.